

Yüzyıla Çocuk Emeği Üzerinden Bakmak: Çocuklar Geleceğimiz Klişesine Karşı Çocuklar Geçmişimiz

Taner Akpınar, Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

ORCID: 0000-0002-7952-7571

E-Posta: tanerakpinar@gmail.com

Nail Dertli, Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı

ORCID: 0009-0003-5859-5836

E-Posta: naidertli@gmail.com

Özet

Çocuklar söz konusu olduğunda her fırsatta dile getirilen “çocuklar umudumuz”, “çocuklar geleceğimiz”, “çocuklar gururumuz” gibi sözler klişeden öte bir anlam taşımıyor. Bu türden boş söylemlerin ötesine geçip çocuklara yaklaşımın gerçekte ne/nasıl olduğunu anlamak için aslında geçmişe bakmak gerektiğini düşünüyoruz. Bu makalede çocuk işçilik olgusu özelinde geçmişe bakılmaktadır. Çocuk işçilik olgusu, emekçi sınıflara mensup olanların çocuklarının karşı karşıya kaldığı sınıfsal bir sorundur. Emekçi sınıflardan olanların çocuklarının işçi olarak çalışıyor olması, bu sınıfların kültürel özellikleri ya da bilinç düzeyi ile değil, kapitalist sistemdeki eşitsiz konumlarıyla ilişkilidir. Bu sınıfın içindeki kimi kesimler, hayatlarını sürdürebilecek maddi yaşam koşullarını temin edebilmek için çocuklarını da işe koymak zorunda kalmaktadır. Çocuk emeği sömürsü Türkiye’de, kapitalistleşme sürecinin başından beri var olan ve günümüzde de varlığını sürdüren bir olgudur. Bu çalışma Cumhuriyet’in yüzyıllık tarihi içerisinde çocuk emeği sorununun resmi olarak ele alınışını konu edinmektedir. Türkiye’de çocuk işçiliğini konu edinen çalışmalar, devletin resmi belgelerinde çocuk işçiliğinin bir sorun olarak tanımlandığı 1990’lardan itibaren hızlı bir gelişim göstermiştir. Bu çalışmalar ya çocukların çalıştırılmasının sınırlandırılmasına ilişkin mevzuatın evrimine odaklanmakta ya da belirli bir dönemle veya işkolu ile sınırlı olarak çocuk işçiliğinin nicel boyutu ve çalışma koşullarının betimlenmesiyle sınırlı bir hatta ilerlemektedir. Makalede bu çalışmalardan yararlanmakla birlikte gerekli olmadıkça bu iki alana ilişkin gelişim üzerinde durulmayacaktır. Bunun yerine makalede, Türkiye’de farklı dönemlerde çocukların çalışmasının bir sorun olarak nasıl tanımlandığı ve sorunun sermaye birikiminin ihtiyaçları doğrultusunda nasıl kurulduğu ele alınmaktadır. Bu çerçevede yüzyıllık Cumhuriyet dönemi çocuk işçiliği sorununun tanımlanış ve ele alınışı itibarıyla üç alt dönem içinde incelenmektedir. İlk olarak çocuk emeği sömürsünün 1970’li yıllara kadar çözüm üretilmesi gereken bir sorun olarak görülmediğine ilişkin bir tartışma yürütülüyor. Ardından bu dönemden yani 1970’lerden itibaren, çocuk işçilik sorununun,

içerideki kapitalistleşme sürecinin ihtiyaçlarına göre, özellikle küçük işletmelerin talepleri doğrultusunda devlet tarafından düzenlendiği ileri sürülüyor. Son olarak da, çocuk işçiliğın, 1990'lardan itibaren, uluslararası düzeyde faaliyette bulunan kapitalist çevrelerin baskılarına/taleplerine göre gündeme alınıp düzenlendiği savlanıyor.

Anahtar Kelimeler: Çocuk Emeği, Çıraklık, Türkiye'de Çocuk İşçilik, Çocuk İşçilikle Mücadele, Çocuk İşçiliğe Yönelik Resmi Tutum.

'Children are our future': How child labour over the past century invalidates this cliché

Abstract

When it comes to children, the clichés such as “children are our hope”, “children are our future” or “children are our pride” are very often said. We think that it is necessary to look at the past to go beyond these kinds of empty rhetoric and understand how children have really been approached. This article specifically focuses on child labour in history. The phenomenon of child labour is a class problem faced by children of working classes. Child labour issue is not related to the cultural characteristics or low cognitive ability of working class families, but is related to their unequal position in the capitalist system. Some segments of working class families are obliged to send their children to work in order to meet the cost of living. Child labour is a phenomenon that has existed in Turkey since the beginning of the capitalist development process and continues to exist today. This paper examines how child labour has been considered during the century-old republican era in Turkey. The literature on child labour in Turkey has developed rapidly since the 1990s, when child labour was defined as a problem in the official reports and action plans. This literature either focuses on the evolution of legislation that restricts child employment or describes the quantitative dimensions and working conditions of child labour in a specific period or industry. While drawing on the mentioned literature, the paper will not focus on the development of these two areas unless it is necessary. It discusses how child labour is approached in different periods in Turkey instead, and how the problem is regulated according to the needs of capital accumulation. In this framework, the century-old republican period is analyzed in three sub-periods in terms of the attitudes towards child labour. First, it is addressed that no discussion about eliminating child labour exploitation was opened up until the 1970s. Second, it is argued that from this period onwards, that is, the 1970s, the child labour was regulated by the state according to the needs of the internal capitalist development process, especially in line with the demands of small and medium-sized enterprises. Finally, it is claimed that child labour has been put on the agenda and regulated according to the pressures/demands of capitalists operating at the international level since the 1990s.

Key Words: Child Labour, Apprenticeship, Child Labour in Turkey, Combating Child Labour, Official Attitude towards Child Labour.

Giriş

Kapitalizm, Marx'ın (1906) ortaya koyduğu gibi, emek gücü sömürsüne dayalı bir sistemdir ve en başından beri çocuk emeği de bundan istisna olmamıştır. Tarihsel süreçte çocuk işçiler¹ kimi zaman emek piyasasında bulunan yegâne emek gücü satıcısı olması, kimi zaman bazı işler için uygun olduğu düşünülen küçük beden yapısına sahip olması, kimi zaman da emek güçlerinin ucuz olması gibi nedenlerle işe koşulmuştur. Sermaye sınıfı açısından çocuk işçi çalıştırmanın kapitalist rasyonalitesi bu gibi nedenler iken, çocuk işçilerin kendisi açısından çalışmalarının nedeni, çalışmanın hayatta kalmanın yegâne yolu olmasıdır. Peki devlet bu hikâyenin neresindedir? Devlet, çocuk işçilik bahsinde, bunu, kapitalizmin en başından bugüne dek, sermaye sınıfının çıkarlarına/taleplerine göre düzenleyen bir yerde duruyor. Örneğin, İngiltere'de, 1800'lü yılların ilk yarısında yürürlüğe konulan yasalarla çocuk işçilerin çalışma koşullarına kimi kısıtlamalar getirilmiştir. Bu, ilk bakışta, devletin çocuk işçileri koruyucu bir müdahalesi gibi görünse de, devletin bu tür müdahaleleri, aslında, işgücünün yeniden üretimini sağlamaya yöneliktir. Çünkü kapitalizmin erken dönemlerinde işçi ailelerinde bebek ölüm oranları çok yüksektir. Örneğin, Engels (1887: 72), Manchester'da, işçi sınıfına mensup ailelerin çocuklarının %57'den fazlasının 5 yaşını doldurmadan önce öldüğü bilgisini aktarmaktadır. Bu oran yüksek sınıflara mensup ailelerin çocukları için %20 ve kısal bölgelerdeki ailelerin çocukları için de %32'dir. Thompson (1966: 330-331) da, kapitalizmin erken dönemlerinde, fabrikaların yoğunlaştığı yerleşim yerlerinde, işçilerin ortalama yaşam süresinin 15-22 yaş aralığında olduğu bilgisini aktarır. İşçi sınıfının çalışma ve yaşam koşullarına ilişkin bu tür verilerin sayısız örneği vardır ve bu durum karşısında, kapitalist sistemin, gelecekte işgücü kıtlığı çekeceğinin görülmesiyle, devlet birtakım yasal düzenlemelerle duruma müdahil olmuştur. 1919 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) kurulmasıyla birlikte, çocuk işçiliğe ilişkin, ILO eliyle, uluslararası düzeyde de birtakım yasal düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Ancak, söz konusu bu düzenlemeler de, esasında, doğrudan çocuk işçileri koruma amacından çok sanayi kapitalizminin gereklerine göre kurgulanmış faydacı (pragmatik) düzenlemelerdir (Çakır, 2021: 95).

Çocuk emeği sömürsü Türkiye'de de, kapitalistleşme sürecinin başından beri var olan ve günümüzde de varlığını sürdüren bir olgudur. Dolayısıyla, çocuklar söz konusu olduğunda her fırsatta dillendirilen "çocuklar yarınlarımız", "çocuklar geleceğimiz", "çocuklar umudumuz" gibi sözler birer klişeden öte bir anlam taşımıyor. Çocukların gerçekte neyiz olduğunu, en iyi, geçmişe bakarak anlayabiliriz. Bu çalışmada, bir kapitalistleşme süreci olarak Cumhuriyet'in yüzyılını çocuk emeği sömürsü üzerinden değerlendirmeye çalışıyoruz. Bununla birlikte, bu yazı zamandizinsel olarak çocuk emeği sömürsünün

nicel boyutlarını ortaya koymayı amaçlamıyor. Çocuk emeği alanında özellikle 1980 sonrasına odaklanan ve çocuk işçiliğinin nicel boyutunu ve çocukların çalışma koşullarını betimleyen geniş bir alanyazın (literatür) mevcut. Ayrıca tüm kısıtlılıklarına rağmen, başta Türkiye İstatistik Kurumu ve Sosyal Güvenlik Kurumu olmak üzere resmi veri kaynakları tarafından sağlanan istatistikler de alanyazında geniş ölçüde değerlendiriliyor. Var olan veriler çocuk işçilik olgusunun nicel durumunu kesin olarak yansıtmasa da çocuk emeği sömürsünün yüzyıl boyunca hep olduğunu gösteriyor. Biz bu çalışmada, Cumhuriyet tarihi boyunca çocuk emeğinde gözlenen nicel/nitel değişimlerden ziyade, bu süreçte çocuk işçiliği olgusuna karşı resmi gündemin ne olduğunu ve nasıl değiştiğini ortaya koymayı amaçlıyoruz. Bu bağlamda, makale, çocuk emeği sömürsünün 1970'li yıllara kadar çözüm üretilmesi gereken bir sorun olarak görülmediğini, bu dönemden itibaren ise, içerideki kapitalistleşme sürecinin ihtiyaçlarına göre, özellikle küçük işletmelerin talepleri doğrultusunda, 1990'lardan itibaren de uluslararası düzeyde faaliyette bulunan kapitalist çevrelerin baskılarına/ taleplerine göre düzenlendiğine ilişkin bir tartışma içeriyor. Tartışmaya geçmeden önce, çalışmamızın odak noktasını oluşturmayan, ancak önemli gördüğümüz bir noktaya parantez açmak istiyoruz. Türkiye'de işçi sınıfı hareketi ve akademide sınıf çalışmaları olarak nitelendirebileceğimiz alanyazının çocuk işçiliği olgusunu yeterli düzeyde gündemine aldığı söylemek zordur. Öyle ki, Karadoğan (2020), yakın tarihli bir çalışmasında, işçi sınıfı hareketinin örgütlü biçimi olan sendikacılığın, bugün bile, çocuk işçiliğe dair kayda değer bir gündeminin olmadığını tespit etmektedir. Benzer şekilde sınıf çalışmalarında da çocuk işçilerin genellikle görmezden gelindiği söylenebilir.

Çocuk Emeği Sömürsünün Sınıfsal Karakteri

Yüzyılda çocuk işçilik olgusunu tartışmaya geçmeden önce, çocuk işçinin kim olduğu ve çocuk emeği sömürsünün sınıfsal karakteri üzerine kavramsal bir çerçeve çizmek gerekmektedir. Çocuk işçinin kim olduğu nasıl tanımlanmalı? Bize göre bunun için en kabul edilebilir yol, sağlığın tanımını esas alarak çocuk işçinin kim olduğunu tanımlamaktır. Evrensel olarak kabul edilen tanıma göre, sağlık, insanların bedensel/fiziksel, zihinsel/ruhsal ve sosyal olarak iyi olma halidir. Bu bağlamda, bedensel/fiziksel, zihinsel/ruhsal ve sosyal olarak gelişim sürecinde olanlar çocuktur ve bu sürecin 18 yaşına kadar devam ettiği tıbbi olarak kabul edilmiş evrensel bir ölçüttür. Dolayısıyla, bu süreçte yani 18 yaşına kadar olan dönemde çalışmak, gelişimi olumsuz etkileyip engellemektedir. Bununla birlikte, küresel Kuzey menşeli bir ideolojinin ürünü olduğu gerekçesiyle, bu tanımın ve yaş sınırının küresel Güney'e ihraç edilmesini eleştiren yaklaşımlar da vardır (Abebe ve Bessell, 2011: 767). Bu tür yaklaşımlar, çocukluğun doğal bir durum olduğuna ilişkin evrensel tıbbi görüşe ve ölçüte karşın, çocukluğun

sosyo-kültürel bir durum olduğu görüşünü savunmaktadır. Lavalette (1999: 15-16) tarafından da dikkat çekildiği gibi, bu yöndeki görüşün taraftarları, kültüralist bir bakış açısıyla, çocuk işçilik olgusunu, bu olgunun gözlemlendiği yerlerdeki kültürel yapıdan kaynaklı olarak ele almaktadır. Bu görüş, son tahlilde, çocuk işçilik olgusunu bir kültür ve bilinç meselesi olarak kavramaktadır. Bu görüşün savunucuları, nesnel olarak, çocuk işçiliğinin, en temelde, kapitalist sistemdeki sınıfsal eşitsizliklerden kaynaklandığı gerçeğini gizleme ve çocuk işçiliğini meşrulaştırma gibi bir işlev üstlenmektedir.

Çocuk işçilik olgusu/çocuk emeği sömürsü, bütün çocukların değil, özünde, emekçi sınıflara mensup olanların çocuklarının karşı karşıya kaldığı sınıfsal bir sorundur. Emekçi sınıflara mensup olanların çocuklarının işçi olarak çalışıyor olması, bu sınıfların kültürel özellikleri ya da bilinç düzeyi ile ilişkili değil, kapitalist sistemdeki eşitsiz konumlarıyla ilgilidir. Bu sınıfın içindeki kimi kesimler, hayatlarını sürdürebilecek maddi yaşam koşullarını temin edebilmek için çocuklarını da işe koşmak zorunda kalmaktadır.² Çocuk işçilik olgusunu konu alan çalışmalarda yoksulluk, göç, düşük gelir, nüfus artışı, devletin bununla olması gerektiği gibi mücadele etmemesi gibi bir dizi nedenin çocuk işçiliğe yol açtığı sürekli tekrarlanmaktadır. Çocuk işçilik olgusunun sıralanan bu nedenlerden kaynaklı olarak ortaya çıkan bir bağımlı değişken olarak ele alınması da, bu olgunun sınıfsal karakterini görünmez kılmaktadır. Aslında, sıralanan bu nedenlerin kendisi de, birer bağımsız değişken olmayıp, çocuk işçilikle birlikte, kapitalist yapıdaki emek sermaye çatışmasına bağlı olarak ortaya çıkan sonuçlardır. Çocuk işçilik olgusu, yönetsel olarak bu şekilde ele alınmadığında, sıralanan söz konusu nedenler, bilerek ya da bilmeyerek, kimi doğa olayları misali, kaçınılmaz birtakım doğal nedenler konumuna konulmuş olmaktadır. Böyle olduğu için de, Özügürlü'nün (2021: 12), dikkat çektiği gibi, çocuk işçiliğini konu alan çalışmalar nicel olarak birikse de, bu alanda bilgi birikmemektedir. Sınıfsal bir sorun olarak çocuk işçilik, çocukların bedensel ve ruhsal gelişimlerini engellediği gibi, onları ait oldukları sosyal sınıfa hapseden bir sınıfsal yeniden üretim mekanizması olarak da işlemektedir.

Sorun Edilmeyen Bir Sorun: Türkiye'de 1970'li Yıllara Kadar Çocuk İşçiliğe Karşı Tutumlar

Türkiye tarihi, genel seçimlere ve seçimlere katılan siyasi partilerin sayısına, siyasi partilerin iktidarda buldukları dönemlere, tarihsel süreçte uygulamaya konulan ekonomi politikalarına, askeri darbelere, yürürlüğe konulan anayasalara ya da benzer ölçütlere göre birçok farklı döneme ayrılarak tarihsel ve toplumsal olgular/olaylar incelenmektedir. Bu çalışma, var olan dönemselleştirmelerden farklı bir dönemselleştirme yapılarak kaleme alınmaktadır. Buna göre, çocuk

işçiliğe karşı resmi tutumlar, Cumhuriyet'in başlarından 1970'lere kadar olan dönem, 1970'lerden 1990'lara kadar olan dönem ve 1990'lardan bugüne kadar olan dönem olmak üzere üç alt dönemde incelenebilir. 1970'lere kadar olan dönemde çocuk işçiliğin bir sorun olarak görülmediği, dolayısıyla buna karşı bir mücadele politikası olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Bu dönemde çocuk işçiliğin bir sorun olarak görülmediğini söylerken, 1970'lere kadar çalışmaya başlamaya ilişkin asgari bir yaş sınırı belirlenmediğini ileri sürmüyoruz. Tersine temel sosyal politika kitaplarından kolaylıkla izlenebileceği gibi bu dönemde işe kabulde asgari yaş sınırı getiren yasal düzenlemeler yapılmıştır. Ancak bu düzenlemelerin ana yörüngesi, çocukların çalışmasının bir sorun olarak tarif edilmesinden ziyade, çocukların çalışmasının yasal düzenlemelerle meşrulaştırılmasıdır. Örneğin, 1930 yılında yürürlüğe giren 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha (Genel Sağlık) Yasası³ ile 12 yaş gibi çok düşük bir yaş sınırı esas alınıp, bu yaşın altındaki çocukların "her türlü sanat müesseseleriyle maden işlerinde amele ve çırak olarak istihdamı" yasaklanmıştır (Madde 173). 12-16 yaş arasındaki kız ve erkek çocukların ise gece saat 8'den sonra çalıştırılması yasaklanmıştır (Madde 174). Buna karşın, bar, kabare, dans salonları, kahve, gazino ve hamamlarda ise 18 yaşından küçük olanların istihdamı yasaklanmıştır (Madde 176). Bu dikkat çekicidir, zira bu gibi yerlerde 18 yaş sınırının esas alınması, hâkim ahlak anlayışı ile ilişkili gibi gözükmektedir. Aksi halde 12 yaşındaki çocukların, yetişkin işçiler için bile çok ağır ve tehlikeli bir yer olan madenlerde çalışması sakıncalı bulunmazken, söz gelimi dans salonlarında çalışmasında sakınca görülmesi nasıl açıklanabilir? 1936 yılında yürürlüğe giren 3008 sayılı İş Kanunu'na⁴ göre ise, "Maden ocakları işleri, kablo döşenmesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında veya su altında çalışılacak işlerde, 18 yaşını doldurmamış erkek çocukların veya istisnasız her yaştaki kız ve kadınların çalıştırılması yasaktır" (Madde 49). Sanayi işyerlerinde ise "18 yaşını doldurmamış erkek çocuklarla her yaştaki kız ve kadınların gece çalıştırılmaları yasaktır" (Madde 50/I). Buna karşın, İktisat Vekâleti, gerektiğinde, bazı sanayi işlerinde 16 yaşından büyük kız ve erkek çocukların ve daha büyük yaştaki kadın işçilerin çalıştırılmasına izin verebilir (Madde 50/II).

Sosyal politika tarihçilerinin önemli ölçüde kâğıt üzerinde kaldığı konusunda genel bir uzlaşıya sahip olduğu bu yasal düzenlemeler, resmi olarak çocuk işçiliğe nasıl bakıldığını göstermek için yeterlidir.⁵ Öncelikle, yüzyılın büyük bölümünde, ülkedeki toplam istihdamın çok büyük bir kısmının yer aldığı tarımın hem burada anılan hem de sonraki dönemlerde yapılan yasal düzenlemelerden istisna olduğunu, dolayısıyla bu alandaki çocuk işçiliğin bütünüyle görmezden geldiğini belirtmek gerekir. Örneğin, 1978 yılına ait resmi verilere göre, toplam istihdamın yaklaşık %62'si tarımdadır (DPT, 1979: 26). Tarımın dışındaki

alanlara yönelik yasal düzenlemelerin ise çocukları değil, kapitalist üretimi merkeze aldığı tartışma götürmezdir. Ayrıca, tarım dışı alanlara yönelik yasal düzenlemeler bu alanlarda çalışan herkesi kapsamadığı gibi, bu yasaların kapsama alınan yerlerde ne derece uygulandığı da tartışmalıdır. Örneğin, 3008 sayılı Kanun, günde en az on işçi çalıştırmayı gerektiren işyerlerindeki işçilere ve işverenlere uygulanmak üzere (Madde 2/A) yürürlüğe konulmuştur. Kaldı ki Yasa sadece üç yıl yürürlükte kalabilmiş, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından çıkarılan Milli Korunma Kanunu ile zaten yetersiz olan ve uygulanma olanağı bile bulamayan 'koruyucu' düzenlemeler askıya alınmış, bu kapsamda çocukların sanayide ve madenlerde çalışmasını yasaklayan ya da sınırlandıran hükümler geçici olarak kaldırılmıştır.

Geniş ölçüde kâğıt üzerinde kalan yasal düzenlemelere değinmişken bir noktayı özellikle vurgulamak isteriz. Sosyal politika yazınında çocuk işçiliğinin önlenmesi bağlamında devletin çocuk işçiliğini yasaklayan yasal mevzuatı oluşturmanın yanında, yasaların sıkı bir şekilde uygulanmasını sağlamaya yönelik bir denetim aygıtı oluşturmasını birincil öncelikli mücadele yöntemi olarak gören yaklaşım baskındır. Sermaye birikiminin dönemsel ihtiyaçlarını gözetmeyen ve devleti ortak çıkarı sağlamaya yönelik eylemlerde bulunan sınıflar üstü bir aygıt olarak gören bu yaklaşımın birincil öncelikli mücadele yöntemi, nakit bağı kıskacındaki yoksul hanelerde geçim baskısını artırdığı gibi çoğunlukla çocukların yaşamlarını (illegal/yer altı faaliyetlerine kayma durumundaki gibi) daha da zorlaştırmaktadır. Çocuk işçiliğinin sınıfsal eşitsizliklerden beslendiği, çocukların yaşamlarını sürdürmek için emek güçlerini satmak zorunda olan emekçi hanelerin bireyleri olduğu gözetildiğinde, devletin çocukları çalışmak durumunda bırakan zorunlulukları ortadan kaldıracak mekanizmaları oluşturmadan yasakçı bir tutum takınmasının açlık ve sefalet dışında bir seçenek yaratmadığı tarihsel örneklerden görülmektedir.

Çalışmanın başında da vurguladığımız gibi, çocuk işçilik resmiyette bir sorun olarak tanımlanmadığı gibi, onu bir sorun olarak görmesi beklenen diğer çevrelerce de sorun edilmemiştir. 1970'lerin sonlarına kadar çocuk işçiliği konu alan bilimsel araştırmalar son derece sınırlıdır.⁶ Sol hareketler ve sendikacılık hareketi içinde de, kayda değer bir çocuk işçilik gündeminin olmadığı görülmektedir. Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) tarafından, 1968 yılında düzenlenen Devrimci Eğitim Şurası'na, aynı zamanda öğretmen de olan TÖS Onur Kurulu Başkanı Osman K. Akol'un sunduğu bildiri, çocuk işçiliği konu alan ender örneklerden biridir. Akol (1969: 196-204), her yıl ilkokulu bitiren çocukların %62'sinin sonraki eğitim kademelerine devam edemeyip çalışmak zorunda kaldığına dikkat çekiyor. Buna karşın, kategorik olarak, çocuk işçiliğe karşı bir tavır almıyor, yalnızca yukarıda sözü edilen yasal düzenlemelerin tarım

kesimini kapsamamasını ve kapsadığı alanlarda da olması gerektiği zamanda ve olması gerektiği gibi uygulanmamasını bir sorun olarak ortaya koyuyor.

Tarım Dışı Alanda Çocuk İşçiliğın Çözüm Üretilmesi Gereken Bir Sorun Haline Geliş

1960-1980 arası dönem, sosyal hakların, en azından kâğıt üzerinde, görel olarak güçlü olduğu bir dönemdir. Bu dönemin başında, tam olarak 1961 yılında kabul edilip yürürlüğe konulan yeni Anayasa'da⁷, Türkiye tarihinde ilk defa, sosyal haklara da yer verilmiştir. Anayasa'da diğ er sosyal haklar yanında sendikacılık, toplu sözleşme ve grev hakkı gibi çalışma ilişkileri alanını ilgilendiren haklar da yer almıştır. Bu haklar, tedricen, yapılan yasalarla uygulamaya konulmuştur. Bu bağlamda, 1971 yılında, 1475 sayılı İş Kanunu⁸ yürürlüğe konulmuş ve bu yeni Kanun, önceki 3008 sayılı Kanun'dan farklı olarak, işyerinde çalışan işçilerin toplam sayısı belirleyici olmaksızın, iş sözleşmesi ile çalışan bütün işçileri kapsayacak şekilde yürürlüğe girmiştir.

Ancak, sosyal haklara ilişkin bu söylenenler daha çok kâğıt üzerindeki duruma ilişkindir ve kâğıt üzerindeki durumun gerçekliğı belirlediğini söylemek güçtür. Çünkü toplam istihdamın büyük çoğunluğunu barındıran tarım sektörü, çalışma ilişkilerini düzenleyen yasaların dışında kalmaya devam etmiştir. Bununla birlikte, 1475 sayılı İş Kanunu'nun uygulamaya konulmasıyla tarım dışı alanlardaki çocuk işçilik bir sorun haline gelmiştir. Bu, çocuk işçiliğın kategorik olarak ortadan kaldırılması gibi bir anlayış değışikliğı yaşanmış olması demek değildir. Söz konusu sorun, yeni iş yasası ile getirilen bir kuralın saf dışı edilerek fiili durumun sürdürülmesinin sağlanması meselesidir. 1475 sayılı İş Kanunu, çocuk işçilik konusunda, özü itibariyle, önceki dönemlerden farklı bir düzenleme içermemektedir (Madde 67, 68 ve 69). Dolayısıyla, tarım dışı alanlarda da çocuk işçilik yasaklanmış değildir. Buna karşın, bu Kanunun yürürlüğe girmesi, özellikle çocuk işçiliğın yaygın olduğu küçük işletmelerin tepkisine yol açmıştır. Çünkü bu işletmeler için de, çalıştırdığı işçilerle iş sözleşmesi yapma zorunluluğı doğmuştur. Küçük işletmeler, üyesi oldukları meslek kuruluşları aracılığıyla bu yasal yükten kurtulma arayışına girmişlerdir (Akpınar, 2006: 23-24) ve bu arayışlarından sonuç da almışlardır. Böylece tarım dışı alanda bir sorun haline gelen çocuk işçilik, çıraklık sistemi adı altında, fiili durum korunarak, çözülmüştür.

1475 sayılı Kanun yürürlüğe girdikten hemen sonra, 1972 yılında, bir Çıraklık Yasası⁹ hazırlanmış ama bu Yasa gecikmeli olarak 1977 yılında yürürlüğe konulmuştur. Yasayı yürürlüğe koyan dönemin iktidar partisinin bir temsilcisi, partisinin uygulamaya konulan çıraklık sistemine ilişkin görüşünü; "çıraklık sistemine yoksul çocukları teşvik edecek, böylece hem küçük işletmelerin

işgücü gereksinimini karşılamış hem de yoksul çocukların devletin sırtında bir yük olma durumuna son vermiş olacağı” şeklinde ortaya koymuştur (Tercan, 1977: 126-128). Bu Yasa ile çocuk işçilere, kâğıt üzerinde, mesleki eğitim alan öğrenci statüsü verilmiş ancak çocuklar fiili işçi olarak çalışmaya devam etmiştir. Öyle ki, bu konuda ilk bilimsel araştırmaları yapan Fişek (1979, 1986), çocukların bedensel ve ruhsal sağlıklarını tehdit eden iş ortamlarında, üstelik işçi sağlığı ve iş güvenliği önlemleri de olmadan çalıştırıldığını tespit etmektedir.

Çıraklık sisteminin uygulamaya konulması ile çocuk işçi çalıştıran işyerleri, bu işçilerle iş sözleşmesi yapma ve bu sözleşmeden doğan hakları verme yükümlülüğünden kurtulmuştur. Buna rağmen, çırak adı altında çocuk işçi çalıştıran işverenler, Yasa gereği, çıraklara ödemek zorunda oldukları ücret (asgari ücretin %30’u kadar bir ücret) ve sigorta primi (yalnızca iş kazası ve meslek hastalığı sigortası ile hastalık sigortası primi) nedeniyle durumdan tam anlamıyla memnun olmamışlardır (Bircan, Akpınar ve Çelik, 1998: 90). Ancak, işverenlerin durumu kabullenip Yasanın gerekliliklerini yerine getirdikleri söylenemez, Yasanın kapsamına girmesi gereken 1 milyon çocuk işçi olduğu hesap edilirken (Erder-Köksal ve Lordoğlu, 1993: 39), kapsama alınanların sayısı yalnızca 13 bin olmuştur (Öztürk, 1994: 28).

İşverenlerin bu memnuniyetsizliği süreç içerisinde gerçekleştirilen düzenlemelerle giderilmiştir. 1986 yılında, çıraklık sistemine ilişkin yürürlüğe konulan yeni Kanun¹⁰ ile çıraklar için ödenmesi gereken sigorta primleri devlet tarafından ödenmeye başlanmıştır. 2016 yılından itibaren de, çıraklara ödenmesi gereken ücret İşsizlik Sigortası Fonu’ndan karşılanmaya başlanmıştır.¹¹ Bunun anlamı, çırak adı altında çocuk işçi çalıştıran işverenlerin katlanması gereken maliyetin, işsizlik sigortasına prim ödeyen işçilere yüklenmiş olmasıdır. Bu bölümü sonlandırmadan önce iki noktaya daha dikkat çekmek isteriz. Birincisi, çıraklık sisteminin ilk kez uygulamaya konulması ve sonrasında bu sistemde yapılan değişiklikler hep sağ kanat siyasi partilerin iktidarda oldukları ve bu partilerin gelecekleri açısından belirleyici seçimlerin yapıldığı dönemlere denk gelmektedir (Akpınar, 2022). İkincisi ise, çıraklık sistemi yanında diğer mesleki eğitim süreçleri de (stajyerlik, kursiyerlik gibi), fiili olarak, çocukların işçi gibi çalıştırıldığı birer mekanizmaya dönüşmüş ve bu şekilde çalıştırılanların sigortalı işçilere oranı %12’ye çıkmıştır (Dertli, 2023).

Çocuk İşçiliğın Uluslararası Alanda Bir Sorun Haline Gelmesi ve Türkiye’ye Yansımaları

1990’ların başlarından itibaren, ILO’nun yoğun çabalarıyla çocuk işçilik sorunu uluslararası düzeyde bir gündem haline gelmiş ve buna karşı bir mücadele söylemi yükselmeye başlamıştır. ILO, kurulduğu 1919’dan beri, çalışmaya başlamada

en düşük yaşa ilişkin kimi yasal düzenlemeler yapmışsa da, 1990'lardan önce, uluslararası düzeyde, çocuk işçiliği ile ilgili bir mücadele gündeminin varlığından söz edilemez. ILO'nun 1990'larda çocuk işçilik konusunu yoğun bir şekilde gündem edinmesinin nedeni, küresel kapitalizmin seyri ile ilişkilidir. Ancak, ILO'nun öncülüğünde oluşan çocuk işçiliği ile mücadele söylemi çocuk işçileri merkezine alan bir düşüncenin ya da eylemin ürünü değildir. ILO, 1990'ların başlarında, önce IPEC (International Programme on the Elimination of Child Labour/Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi Uluslararası Programı) projesini başlatmış, sonrasında da, 1999 yılında, 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliği Sözleşmesi'ni (Worst Forms of Child Labour Convention) kabul edip yürürlüğe koymuştur. 2002 yılında da 12 Haziran Dünya Çocuk İşçiliği İle Mücadele Günü (World Day Against Child Labour) olarak ilan edilmiştir. ILO'nun bu tür işlere girişmekteki öncelikli amacı çocuk işçileri korumak değilse nedir?

ILO'nun giriştiği bu çabaları, bu kuruluşun varlık nedeni ile ve bu kuruluşun varlık nedeni de, küresel ölçekte iş yapan sermaye kesimleri arasında rekabet eşitliğini sağlama işlevi ile ilgilidir (Ghebalı, 1989: 5). 1970'lerin sonlarından itibaren, yeni liberal düzene geçişle birlikte, kimi sermaye çevreleri, yabancı sermayeyi çekmek isteyen ülkelerin sunduğu birtakım teşviklerden ve ucuz işgücü kaynaklarından yararlanmak amacıyla küresel ölçekte bu olanağa sahip olacakları yerlere göç etmiştir. Buna bağlı olarak, uluslararası düzeyde, kapitalistler arası rekabet eşitliği/eşitsizliği sorunu şiddetlenmiştir. İşte ILO'nun, çocuk işçiliğe ilişkin yapıp ettikleri, aslında, varlık nedenine uygun olarak, bu soruna müdahale etmesiyle ilgilidir.

1990'lardan itibaren, ILO düzeyinde yapılanların dışında, uluslararası ticaret anlaşmalarına sosyal hüküm konulmasına ilişkin talepler, üretim sürecinde çocuk işçi çalıştırılan ürünlerin satın alınmamasına ilişkin yürütülen kampanyalar (*boycott*), ürünlere üretim sürecinde temel işçi haklarına uyulduğu ve çocuk işçi çalıştırılmadığını gösteren adil ticaret (*fair trade*) damgası vurulması, sosyal sorumluluk projelerinin yaygınlaşması gibi uygulamaları bu çerçevede görüp değerlendirmek gerekir (Erdoğan, 2006: 276-280). Bunlar, perde arkasında marka savaşları yürüten karşıt sermaye çevrelerinin olduğu hareketlerdir.

Bu sürecin Türkiye'ye doğrudan yansımaları olmuştur. Türkiye, IPEC projesi kapsamına alınan ilk ülkelerden biridir.¹² Tam bu noktada öncelikle vurgulamak gerekir ki, Türkiye, sosyal haklar bağlamında, uluslararası ilişkilerinde her zaman yararçı (pragmatist) bir yaklaşım benimsemektedir. Özellikle uluslararası kaynaklardan gelecek parasal yardımlardan, kredilerden vb. mahrum kalmamak için uyulması gereken yükümlülüklerle çoğunlukla yalnızca kâğıt üzerinde uyulmaktadır (Akpınar, 2018: 127-130).

IPEC projesi kapsamında Türkiye'ye verilen desteklerin sonuçlarının görülmesi için, Türkiye tarihinde ilk kez olmak üzere, 1994 ve 1999 yıllarında, çocuk işçilik anketleri yapılmıştır (DİE, 1997; 2002). Bu anketler 2006, 2012 ve 2019 yıllarında yenilenmiştir (TÜİK, 2007; 2013; 2020). Türkiye, 2001 yılında, ILO'nun 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi'ni onaylayıp yürürlüğe koymuştur.¹³ Ardından, bu Sözleşme'nin gereğini yapmak üzere, 2005 yılında, Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi İçin Zamana Bağlı Politika ve Program Çerçevesi başlıklı ve 2005-2105 dönemini kapsayan bir resmi politika belgesi uygulamaya konulmuştur (ÇSGB, 2006). Bunun ardından da, Çocuk İşçiliği İle Mücadele Ulusal Programı başlıklı ve 2017-2023 dönemini kapsayan yeni bir resmi politika belgesi uygulamaya konulmuştur (ÇSGB, 2017).

Türkiye'de yapılan bütün bu işlerin, uluslararası taahhütlerin biçimsel olarak yerine getiriliyor olduğu izlenimini vermekten başka bir anlamının ve sonucunun olduğunu söylemek zordur. Neden böyle düşündüğümüzü, öncelikle anketlerden başlayarak açıklığa kavuşturmaya çalışalım. 1994 yılından beri bütün anketler sonbahar ve kış aylarında yapılmıştır. Bu dönem, özellikle tarımsal işlerin büyük oranda durduğu ve hem tarımsal işlerde hem de diğer işlerde çalışan birçok çocuğun okula döndüğü, okula dönmesi bile işbaşında olmadığı bir dönemdir. Dolayısıyla anketler gerçek nicel durumu yansıtmamaktadır.¹⁴ Buna ek olarak, kâğıt üzerinde meslek eğitimi gören öğrenciler olarak kabul edilmekle birlikte, bu konuda yapılan araştırmaların hemen hepsinin ortaya koyduğu gibi (Fişek Enstitüsü, 2022) fiili olarak işçilik yapan çıraklarla göçmen işçi çocuklar anketlere dâhil edilmemektedir. Çocuk işçiliğinin gerçek nicel boyutlarını yansıtmıyor olsa da, anketlerin yapılması, hem çocuk işçiliği sorununun hem de 6 yaşındaki çocukların bile çalışıyor olduğunun resmi olarak kabul edildiği (ya da uluslararası ilişkiler gereği kabul edilmek durumunda kalındığı diyelim) anlamını taşımaktadır.

Resmi politika belgelerine gelince *Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi İçin Zamana Bağlı Politika ve Program Çerçevesi* başlıklı belgede, sokakta çalışma, küçük ve orta ölçekli işletmelerde ağır ve tehlikeli işlerde çalışma ve aile işleri dışında ücret karşılığı gezici ve geçici tarım işlerinde çalışma biçimlerine öncelik verilmiş, diğer işlerde çalışan çocuklar yok sayılmıştır. Söz gelimi çocuk işgücü anketleri ve hemen hemen tüm saha çalışmaları Türkiye'de çalışan çocukların önemli bir bölümünün tarımda aile işlerinde ücretsiz çalışan çocuklardan oluştuğunu ortaya koymasına rağmen, resmi belgede bu kesim yer almamıştır. Ayrıca kriminal ya da gayrimeşru etkinliklerde (fuhuş, uyuşturucu ticareti vb.) çalıştırılan çocuklar da görmezden gelinmiştir. Güvenilir veriler olmamakla birlikte, çocukların bu alanlarda çalıştırıldığı da bilinmektedir. Bu belgede seçim

kaygılarının ve Türkiye'nin turistik imajını koruma çabasının da belirleyici olduğu anlaşılmaktadır (Fişek Enstitüsü, 2002).

Çocuk İşçiliği İle Mücadele Ulusal Programı ise, uygulamada neredeyse hiçbir karşılığı olmayan bir belgedir. Bu belge 2017 yılında yürürlüğe konulmuş ve ardından 2018 yılı Çocuk İşçiliği İle Mücadele Yılı ilan edilmiştir. Mücadele yılı olan 2018 yılında, toplam 67 (23'ü 14 ve daha küçük yaşta, 44'ü de 15-17 yaş arasında) çocuk işçi yaptığı işten kaynaklı nedenlerle ölmüştür (İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi, 2019). Söz konusu Ulusal Program'da, yoksul çocukların çıraklık sistemine yönlendirilmesine ilişkin tarihsel resmi yaklaşımın da aynen sürdürüldüğü belirtilmelidir (ÇSGB, 2017: 59)

Bütün bu değerlendirmelerden, Türkiye'nin, yaptığı işleri, yararçı (pragmatist) bir yaklaşım yerine, ILO'nun yaklaşımına sadık kalarak yapması durumunda çocuk işçilik sorunu ortadan kaldırılır gibi bir anlam çıkartılmamalıdır. ILO, çocuk işçilik konusunda, uluslararası rekabete konu olan ürünlerin üretim süreçlerine önem ve öncelik vermektedir. Özellikle, parasal kaynakları, bu bağlamda yapılan araştırmalara tahsis etmektedir ve bu kaynaklar, sivil toplum kuruluşlarına aktarılmaktadır. Bu durum, çocuk işçilik konusunda faaliyet gösteren çok sayıda sivil toplum kuruluşunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu kuruluşların yaptıkları çalışmaların belirli alanlarda yoğunlaşması dikkat çekicidir. Örneğin, Türkiye'de, çocuk işçiliğin yoğun olduğu işlerden biri tütün üretimi olmasına rağmen (Kaykısız, 2023), ILO ya da diğer uluslararası kuruluşların desteklediği sivil toplum kuruluşlarının bu alana görece çok daha az ilgi gösterdiği görülmektedir.

Resmi Verilere Göre Çocuk İşçilerin Sayısındaki Azalma Bir Mücadele Politikası Olduğu ve Bunun İşe Yaradığı Anlamına Mı Geliyor?

Resmi anketlerin kapsamına alınan çocuk işçilerin sayısında kayda değer bir azalma vardır. 1994 yılında yapılan ilk ankete göre 6-17 arası yaşta olan toplam 2 milyon 270 bin çocuk çalışırken (DİE, 1997), 2019 yılında yapılan araştırmaya göre 5-17 arası yaşta olan toplam 720 bin çocuk çalışmaktadır (TÜİK, 2020). Oransal olarak ifade edersek çocuklar arasında çalışma oranı %23'ten %4'e düşmüştür.¹⁵ Bir önceki başlıkta yürüttüğümüz tartışma dikkate alındığında, veriler paradoksal bir duruma yol açmaktadır. Bu paradoks nasıl açıklanabilir? Bu azalma resmi politikaların değil, tarım sektöründeki çözülmenin bir sonucudur.

1990'lı yılların başında, çalışan çocuklar sorunu sanayi sitelerinde küçük ölçekli işyerlerindeki çocuk işçiler, özellikle çıraklara odaklı olarak gündeme gelmiş olmasına rağmen, aslında Türkiye'de çalışan çocukların ana kitlesi (yaklaşık %67'si) tarımda çalışıyordu. Bunların ezici bir çoğunluğu ücretsiz aile işçisiydi.

Çalışan çocukların yalnızca %26'sı kentlerde yaşıyordu ve ücret/yevmiye karşılığı çalışan çocuk işçiler, çalışan çocukların üçte birinden azdı (%28) (DiE, 1997). Kentlerden ve gözlerden ırak olan büyük çoğunluk, uzun yıllar çalışan çocuklar sorununun odak noktasını oluşturmadı. Öyle ki, 1992-2006 döneminde, IPEC programı çerçevesinde çocuk işçiliğini önlemeye yönelik olarak çalışma yapan kurum ve kuruluşlar ile gönüllü kuruluşlar tarafından 100'ün üzerinde proje yürütülmesine rağmen, bunlar arasında doğrudan tarımla ilişkili olanlar sınırlıydı. Projeler ağırlıklı sanayi sitelerinde, küçük ve orta ölçekli işyerlerinde ağır koşullarda çalıştırılan çocuklar ve sokakta çalışan çocuklara ilişkindi.

Aşağıdaki tablo resmi anketlerde yer alan çocuk işçilerin sektörlere göre dağılımını göstermektedir. Tarımda çalışan çocuk sayısındaki azalma %85'tir ve 1994-2019 arasında tarımda çocuk istihdamındaki azalma (1 milyon 289 bin) toplam azalmanın %83'üne denk gelmektedir. Oysa bu gerilemenin %78'i, devletin çocuk işçiliği ile mücadelede tarım sektörünü öncelikli olarak ele almadığı 2006 yılı öncesinde gerçekleşmiştir. Bu olgu, Türkiye'de tarım sektöründe küçük aile çiftçiliğinin yaygınlığı ve bu yapı içerisinde tarımsal işgücü ihtiyacının mümkün olduğu ölçüde aile içinden ücretsiz aile işçiliği biçiminde (özellikle çocuk ve kadınlar) karşılanmaya çalışıldığı gözetildiğinde, çocuk işgücündeki azalmanın kaynağına ilişkin devletin faaliyetlerinden çok, tarımsal tasfiye sürecini işaret etmektedir.

Tablo 1. Sektörlere Göre Çocuk İşçi Sayıları (bin kişi)

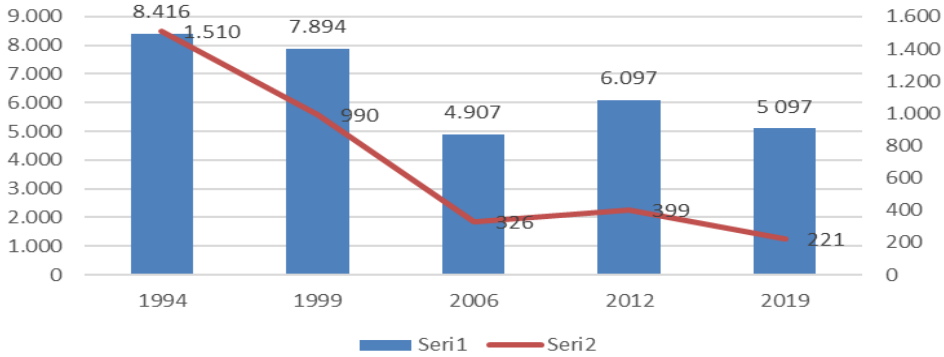
	1994 Anketi	1999 Anketi	2006 Anketi	2012 Anketi	2019 Anketi	2019-2014 Farkı (sayı; %)	
Tarım	1510	990	326	399	221	1289	85,36
Sanayi	385	322	275	217	171	214	55,58
Hizmetler	375	318	289	277	328	47	12,53
Toplam	2270	1630	890	893	720	1550	68,28

Kaynak: DiE (1997; 2002), TÜİK (2007; 2013; 2020).

Bu noktada tarımsal istihdamın seyri ile tarımdaki çocuk işçi sayısını bir arada gösteren aşağıdaki grafik, tarımsal yapıdaki tasfiye ile çocuk işçiliğindeki gerileme arasındaki ilişkiyi somutlamaktadır. Grafik, tarımda çalışan çocuk sayısının, tarımsal istihdamdaki eğilimle doğru orantılı bir seyir izlediğini göstermektedir. Tarımsal istihdam azaldığında çalışan çocuk sayısı da azalmaktadır, arttıkça artmaktadır. Öyle ki, 2012'deki kısa süreli istisnai artışta bile temel seyir aynıdır. Ayrıca tarım sektöründe çocuk istihdamındaki esas

azalma 2006 yılı öncesinde gerçekleşmiştir. Tarımda çalışan çocuk sayısındaki azalmanın %92'si 2006 öncesidir. 2006 yılına gelindiğinde, tarımdaki çocuk işçilerin oranı % 41'e gerilemiştir (TÜİK, 2007). Bu dönemde yürütülen projelerde tarımın merkezi bir yer tutmadığını, çalışmaya başlamada asgari yaşa ilişkin düzenlemeler de dahil olmak üzere çocuk işçilikle ilgili mevzuatta yapılan iyileştirmelerin tarım sektörünü kapsamadığını, bu veriyi yorumlarken özellikle dikkate almalıyız. Bu noktada dikkate almamız gereken bir veri de, TÜİK anketlerinde açıkça görülen kırsal kesimde ücretsiz aile işçiliğindeki gerilemedir. Bu gerileme bize esas olarak küçük ve orta ölçekli aile işletmelerindeki ücretsiz aile işçiliği biçimindeki çocuk işçiliğindeki azalışı göstermektedir. Devletin ve şirketlerin tarımda çocuk işçiliği projelerinin yoğunlaştığı 2006 sonrası dönemde ise, tarımda çalışan çocuk işçi sayısındaki yukarı ya da aşağı yönlü hareket görece dar bir bantta gerçekleşmiştir.

Grafik 1: Türkiye'de Tarımsal İstihdam ve Tarımda Çalışan Çocuk İşçi Sayısı (Bin) Kişi

NOT: Tarımsal istihdam verileri www.tuik.gov.tr aracılığıyla DİE ve TÜİK'in yıllık işgücü anketlerinden, çocuk işçi sayıları ise DİE ve TÜİK Çocuk İşgücü Anketleri'nden alınmıştır. Seri 1, tarımsal istihdamı, Seri 2 ise tarımdaki çocuk işçi sayısını göstermektedir.

Tarımda çocuk işçiliği sorunu, özellikle 2010'lardan itibaren, Türkiye'de çocuk işçiliğine ilişkin tartışmalarda ağırlıklı bir konum elde etmiştir. Buna karşın, bu dönemden itibaren tarım sektöründeki çocuk işçilik sorununa karşı artan ilgi, tarım sektörünün bütününe değil, özellikle belirli alanlara yöneliktir. Yukarıda da belirtildiği gibi, söz gelimi tütün tarımı bu ilgiye çok fazla mazhar olamamaktadır. Söz konusu ilginin, daha çok, gezici/göçebe olarak mevsimlik işlerde çalışan ve fındık gibi belirli ürünlerin üretiminde çalışan çocuklara yöneldiği dikkat çekmektedir. Peki neden? Tarımda mevsimlik işlerde çalışan çocukların eylem ve programların odağı haline gelmesi, esas olarak, tarımsal

yapılarda 1990'lerde hızlanan tasfiye ve dönüşüm süreçleri ve bunun sonucu olarak tarımsal yapılarda ortaya çıkan mevsimsel işgücü ihtiyacı ile yakından ilişkilidir. Sermayenin tarımsal yapılara nüfuz etmesi ve/veya onu kuşatması bağlamında mülksüzleşme, işçileşme ve küçük köylülüğün uyum/direnme kapasitesi bağlamında tartışılan bu dönüşüm, Türkiye'de çocuk işçiliğinin ana formunun da değişmesine yol açmıştır. Baskın istihdam formu olarak ücretsiz aile işçiliği, ücret ve yevmiye karşılığı çocuk işçiliğine yerini bırakmıştır (Fişek Enstitüsü, 2020).

Öncelikle tarımsal istihdamda 1998 sonrası hız kazanan çözülme sonucu, sadece 10 yıl gibi kısa bir sürede tarımsal istihdam neredeyse yarı yarıya azalmıştır. Aynı dönemde kırsal nüfusta da paralel bir gerilemenin yaşandığı, kırsal nüfusun azaldığı görülmektedir.¹⁶ Bu azalışlarla birlikte Türkiye'de kapitalist çiftliklerin yanı sıra, küçük ve orta ölçekli üretim yapan köylü hanelerin de ücretli tarımsal işgücüne ihtiyacı artmıştır. Ayrıca çalışmalar kırdan kente göç edenlerin çoğunluğunu gençlerin oluşturduğunu, kırsal alanda yaş ortalamasının yükseldiğini göstermektedir. Özügurlu (2020: 65), tarımsal yapılardaki dönüşümle birlikte köylerde, köyde ikamet etme dışında köylülükle bir bağı kalmamış, yaşamını köy dışı gelirlerle sürdüren bir fazlalık nüfusun da ortaya çıktığını saptamıştır. Bu koşullarda, tarımsal faaliyetlerin sürdürülmesinde, emek yoğun bakım ve hasat dönemlerinde ücretli emek kullanımı kritik bir önem kazanmıştır. Özellikle Ege, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinde tarımsal üretimde yerel ya da bölgesel mevsimlik tarım işçileri tarımsal faaliyetlerin sürdürülmesinin yegâne kaynağı haline geldiği için, bu göçün düzenlenmesi gerekliliği de ortaya çıkmıştır. Kalkınma Atölyesi'nin¹⁷ Bursa, Adana, Manisa, Eskişehir, Şanlıurfa, Mardin ve Diyarbakır gibi illeri birbirine bağlayan mevsimlik tarım işçiliği haritaları, mevsimlik tarım işçiliği göçünün gittikçe karmaşıklaşan ve süreklileşen niteliğini gözler önüne sermesi bakımından önemlidir.

Türkiye'de küçük köylülüğün çözülmesi ve tarımsal nüfusun işçileşmesi, ülkenin farklı coğrafyalarında farklı biçimlerde ve özgün koşullarında gerçekleşmiştir. Ancak, Arslan ve Şengül'ün (2021) vurguladığı gibi, toprak mülkiyetinde eşitsizliklerin derin ve ortaklık, kiracılık, yarıcılık gibi toprak kullanma biçimlerinin yaygın olduğu Güneydoğu Anadolu bölgesinde topraktan kopan topraklı ve topraksız köylülerin mevsimlik tarım işçiliğine geçişi kitlesel bir nitelik taşımıştır. Mevsimlik tarım işçilerinin hem ülke içinde ürün döngüsüne göre göçü hem de gittikleri illerde barınma vb. sorunlar, devletin işgücü göçünü istikrarlı kılmaya yönelik düzenleme girişimlerini gündeme getirmiştir. Nitekim 2010'da Başbakanlık tarafından Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Sosyal Hayatlarının İyileştirilmesi Genelgesi yayınlanmış, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Sosyal Hayatlarının

iyileştirilmesi Projesi (METİP) başlatılmıştır. 2011 yılında Milli Eğitim Bakanlığı mevsimlik tarım işçisi çocuklarının eğitimlerine ilişkin genelgesini, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın çocuk işçiliğinin önlenmesi genelgesi takip etmiştir. Daha sonra yayınlanan Çocuk İşçiliği İle Mücadele Ulusal Programı'nda (2017-2023) da mevsimlik tarım işçiliğindeki çocuklar odak haline gelmiştir. Bu süreci hızlandıran özgül bir gelişme de, gazeteci Mehmet Ülgür'ün, 2008 yılında, tatil için geldiği Karadeniz bölgesinde fındık toplayan çocukları görmesinin ardından, 2010 yılında çekimlerini gerçekleştirdiği "Mevsim Çocukları" belgeselinin yayınlanmasıdır. Belgesel, Türkiye tarımında mevsimlik tarım işçiliğindeki çocukları Avrupa'nın gündemine taşıdığı gibi, özellikle çikolata sektöründe çocuk emeği kullanımını görünürleştirerek Ferrero, Nutella gibi tekelleri de zora sokmuştur. Bu süreç, Türkiye'de, özellikle fındık merkezli tarımda çocuk emeği projelerine hız kazandırmıştır. İşte bu da, yukarıda sözü edilen, uluslararası alanda sermaye kesimleri arasındaki rekabet eşitliği/eşitsizliği meselesi ile ilişkilidir.

Sonuç

Türkiye'de, tarihsel meseleler çoğunlukla propagandacı bir yaklaşımla ele alınmakta ve ele alınan konu alabildiğine ya yerilmekte ya da yüceltilmektedir. Bu, bilim dışı bir yaklaşımdır. Bilimsel olarak yapılması gereken, yermek/ yüceltmek değil, anlamak ve açıklamaktır. Türkiye'nin yüzyılında, çocuk işçilik olgusunu, ne yüzyılı yermek ne de yüceltmek amacıyla ele aldık, bütünüyle bilimsel olarak irdelemeye gayret ettik. Bu bağlamda, bu yazıyı, zaten bilinen bir gerçeklik olan çocuk işçilik sorununu bir kez daha yinelemek için değil, çocuk işçiliğinin sorun edilmiyor olmasına, dahası bunun meşrulaştırılıyor olduğuna dikkat çekmek için kaleme aldık.

Çocuk işçilik, Türkiye'de, yüzyıldır var olan bir olgudur. Bu olgu, bugün uluslararası kuruluşların, devletin, sivil toplum kuruluşlarının ve akademinin yoğun ilgi gösterdiği bir sorundur. Ancak, bu yoğun ilginin, sorunun çözümüne kayda değer bir katkısı olduğu söylenemez. Uluslararası kuruluşlar, sorunun küresel kapitalizmden ve kapitalist sistemdeki eşitsizliklerden kaynaklandığı gerçeğinden hareket etmeyip, sorunu teknokratik bir yaklaşımla ele almakta ve bu yaklaşımı küresel ölçekte yaygınlaştırmaktadır. Bunu yaparken, uluslararası alanda iş yapan kapitalist çevrelerin çıkarlarını öncelikli olarak gözetmektedirler. Açlık, yoksulluk vb. birçok sorunla birlikte, çocuk işçiliğinin de 2015 yılında belirlenen Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (United Nations Sustainable Development Goals) ile, 2030 yılına kadar ortadan kaldırılacağı taahhüt edilmişti.¹⁸ Buna karşın, aradan geçen zamanda, bu sorunların, belirtilen tarihte sona ereceğine ilişkin ikna edici işaretler olmadığı gibi, örneğin, açlığın gittikçe

artmakta olduğuna dikkat çekiliyor (WFP ve FAO, 2022). Dolayısıyla, uluslararası kuruluşların önerdiği/dayattığı yaklaşım ve yöntemlerle çocuk işçilik sorununa çözüm üretilemeyeceği açıktır.

Çocuk işçilik sorununun çözümüne ilişkin tartışmalarda, devlet, yaygın olarak başaktör konumuna koyulmaktadır. Devletin soruna çözüm üretmesini beklemek gerçekçi bir yaklaşım değildir. Devletin başaktör olarak görülmesi, aslında, bilerek ya da bilmeyerek, devleti, varlıkbilimsel olarak, yapısal-işlevselci bir bakış açısıyla ele almak demektir. Bu görüşe göre, devlet, toplumsal sorunların çözümünü için vardır ve dolayısıyla çocuk işçilik sorununa çözüm üretmek de devletin asli görevlerinden biridir. Yapısal-işlevselci görüşün tersine, Marksist görüş, varlıkbilimsel olarak devletin, egemen sınıfların bir aygıtı olduğunu ileri sürmektedir. Devletin çocuk işçilik konusunda bugüne kadar yapıp ettiklerine bakıldığında, Marksist yaklaşımın devlete bakışının açıklayıcı olduğu görülür. Dolayısıyla, çocuk işçiliği sorununu çözme sorumluluğunun kapitalist devlete ait olduğuunda ısrar etmek romantizme varmaktadır, aksi hâlde, devletin, bu sorumluluğunu bugüne kadar neden yerine getirmediği tatminkâr bir açıklama beklemektedir.

Çocuk işçilik konusunda sayısız denecek kadar sivil toplum kuruluşu, sahada proje yürütmektedir. Sivil toplum kuruluşları, yaptıkları saha çalışmalarında, parasal kaynak yanında soruna ilişkin yaklaşım ve yöntemi de büyük ölçüde uluslararası kuruluşlardan ithal etmektedirler. Dolayısıyla, sorunun kaynağına dokunmayan bu tür çabalar da çözüm noktasında etkisizdir.

Akademik çalışmalara gelince, günümüz akademisi toplumdan kopmuş ve bilimsel araştırmalar, amacı kendi içinde birer etkinlik halini almıştır. Üniversiteler, büyük ölçüde, egemen düşüncenin yeniden üretilip meşrulaştırıldığı kurumlar ve bilimsel çalışmalar da akademisyenlerin kendi kariyerlerinde ilerlemesinin bir formalitesi olarak işlev görmektedir. Buna karşın, sayıca çok az olsalar da, akademiye, egemen düşüncenin karşısında konumlanan akademisyenler ve onların yaptığı eleştirel çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak, var olan durumda, sonuçları bir toplumsal harekete dönüş(e)meyen ya da var olan toplumsal hareketlerin gündemine eklen(e)meyen bilimsel araştırmalar ve bu araştırmaları yürüten akademik zümre de etkisizdir.

Bu değerlendirmeleri yaparken, sorunun çözümsüz olduğu gibi bir yaklaşımın misyonerliğini yaptığımız zannedilmesin, amacımız çocuk işçiliğe ilişkin var olan gündemin çözüm üretmekten uzak olduğunu vurgulamak. Gerçekçi bir çözüm mümkündür, bunun için öncelikle çocuk işçiliğin farklı biçimlerinin etraflı araştırmalarla açığa çıkartılmasına ve üretilen bilginin eyleme dönüştürülmesine

ihtiyaç var. Hepsinden önemlisi, bir eylem planına ihtiyaç var.

Sonnotlar

¹ Çocuk işçi kavramı esas olarak çocukların ücret ya da yevmiye karşılığında bir işte çalışmasını ifade etmekle birlikte Türkçe alanyazında çocuk işçilik kavramı, ücret veya maaş karşılığı çalışmanın yanı sıra ücretsiz aile işçiliği, kendi hesabına çalışma ve işveren statüsünde çalışmayı da içerecek şekilde kullanılmaktadır. Kavramın yerleşikliği nedeniyle makale boyunca aksini belirtmediğimiz durumlarda kavramı biz de bu geniş içeriğiyle kullandık.

² Çocukların hanenin geçimine sunduğu katkıya ilişkin ayrıntılı bir inceleme için Kaya-Bahçe ve Memiş'in (2019) çalışmasına bakılabilir.

³ Kabul tarihi: 24.4.1930, Resmi Gazete tarih ve sayı: 6.5.1930 – 1489.

⁴ Kabul tarihi: 8.6.1936, Resmi Gazete tarih ve sayı: 15.6.1936 – 3330.

⁵ Yasal düzenlemelerin ayrıntılı bir incelemesi için Ünlütürk-Ulutaş ve Ulutaş'ın (2019) çalışmasına bakılabilir.

⁶ Bu konuda Fişek Enstitüsü'nün hazırladığı listeye bakılabilir. <https://cocukemegikaynakcasi.fisek.org.tr/>

⁷ 334 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. Kabul tarihi: 9.7.1961, Resmi gazete tarih ve sayı: 20.7.1961 – 10859.

⁸ Kabul tarihi: 25.8.1971, Resmi Gazete tarih ve sayı: 1.9.1971 – 13943.

⁹ 2089 sayılı Çıracık, Kalfa ve Ustalık Kanunu. Kabul tarihi: 20.6.1977, Resmi Gazete tarih ve sayı: 5.7.1977 – 15987.

¹⁰ 3308 sayılı Çıracıklık ve Mesleki Eğitim Kanunu. Kabul tarihi: 5.6.1986, Resmi Gazete tarih ve sayı: 19.6.1986 – 19139.

¹¹ Bu uygulama, ilk olarak, 2016 yılında, 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu'na eklenen Geçici Madde 12 ile başlamıştır (Geçici Madde 12, 2 Aralık 2016 tarihinde kabul edilip 9 Aralık 2016 tarih ve 29913 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir). Sonra Bakanlar Kurulu Kararları (20 Ekim 2017 tarih ve 30216 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 2017/10834 sayılı ve 9 Ocak 2018 tarih ve 30296 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 2017/11106 sayılı Bakanlar Kurulu Kararları) ve Cumhurbaşkanlığı Kararları (16 Ağustos 2018 tarih ve 30511 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 42 sayılı ve 5 Ocak 2022 tarihli ve 31710 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 5063 sayılı Cumhurbaşkanı Kararları) ile sürdürülmüştür. Diğer taraftan 2016 yılında çıracıklıkta üst yaş sınırı kaldırılmış, 2021'de işyerinde çıracık çalıştırabilmek için geçerli olan usta öğretici belgesi almak kolaylaştırılmış, aynı yıl usta öğretici yanında çalışabilecek çıracık sayısı 12'den 40'a yükseltilmiştir (Kesbiç, 2022: 27).

- ¹² IPEC projesinin Türkiye ayağında yapılan işlerin bir dökümü için Gün'ün (2010: 121-124) çalışmasına bakılabilir.
- ¹³ Resmi Gazete tarih ve sayı: 27.6.2001 – 24445.
- ¹⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Fişek Enstitüsü'nün (2020) değerlendirmesine bakılabilir.
- ¹⁵ 2019 araştırmasında alt yaş sınırının 5'e çekilmesi de oransal gerilemede etkilidir.
- ¹⁶ Türkiye'de 1990 yılında kırsal nüfus oranı %41 iken, 2012'de %23'tür. Yasa değişikliği nedeniyle 2016 sonrası izlenmiyor.
- ¹⁷ Kalkınma Atölyesi (Tarihsiz) Mevsimlik Tarım Göçü Ağ Haritası, https://www.ka.org.tr/dosyalar/file/Yayinlar/Cocuk-Haklari/Ag_Haritalari/mevsimlik_tarim_gocu_ag_haritasi.pdf, Son Erişim Tarihi: 21.08.2023.
- ¹⁸ <https://sdgs.un.org/goals>

Kaynaklar

Abebe T and Bessell S (2011). Dominant Discourses, Debates and Silences on Child Labour in Africa and Asia. *Third World Quarterly*, 32(4): 765-786.

Akol O K (1969). Çalışanların Çocukları ve Çalışan Çocuklar İçin Kurumlar, *Devrimci Eğitim Şurası*. 4-8 Eylül 1968, Ankara: TÖS Yayını No 4: 196-204.

Akpınar T (2006). Çocuk İşçiliği Sorununa Çağdaş Bir Yaklaşım: KİT'lerin Çırac Okulları (1938-1986). Ankara: Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı.

Akpınar T (2018). *Sendikaların Dönüşümü: Egemenlerin Yönetsel Aygıtları Olarak Sendikalar*. İstanbul: H2o Kitap.

Akpınar T (2022). Sağ Kanat Tarzı Siyasetin Seçim Stratejisi Olarak Çocuk İşçiliği Teşvik Ediş. *Çalışma Ortamı*, Sayı 171: 6-8.

Arslan A ve Şengül M (2021). Topraktan Kopan Küçük Köylülerin Kentte Tutunma Çabası Açısından Mevsimlik Tarım İşçiliği Şanlıurfa Örneği Üzerinde Bir İnceleme. *Çalışma ve Toplum*, 2021/2, 69: 1233-1262.

Bircan İ Akpınar A ve Çelik İ (1998). *21'inci Yüzyıl Türkiye'sinde Çıraclık Eğitimi*. Ankara: Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu Yayını.

Çakır S (2021). *Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Politikaları Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇSGB (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı) (2006). Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi İçin Zamana Bağlı Politika ve Program Çerçevesi. Ankara: Çalışma Genel Müdürlüğü.

ÇSGB (2017). Çocuk İşçiliği İle Mücadele Ulusal Programı. Ankara: Çalışma Genel Müdürlüğü.

Dertli N (2023). Çıraklığın Teşviki: Çocuk Kırımına Açılan Kapı ve Sendikalar. *Genç Emek Dergisi*, 14: 44-50.

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1997). *Çocuk İşgücü 1994*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.

DİE (2002). *Çocuk İşgücü 1999*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983*. Ankara: DPT Yayını.

Engels F (1887). *The Condition of the Working Class in England in 1844*. New York: John W. Lovell Company.

Erder-Köksal S and Lordoğlu K (1993). *Geleneksel Çıraklıktan Çocuk Emeğine: Bir Alan Araştırması*. İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı.

Erdoğan S (2006). *Küreselleşme Sürecinde Uluslararası Sendikacılık*. Ankara: İmge Kitabevi.

Fişek A G (1979). Çalışma Yaşamında Çocukların ve Gençlerin Korunması. *Çalışma Dergisi*, Ocak-Nisan, 3-36.

Fişek A G (1986). *Çocuk İşçilerin Mediko-Sosyal Sorunları Araştırması*. Yayımlanmamış araştırma verileri. Ankara.

Fişek Enstitüsü (2002). "Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi İçin Zamana Bağlı Politika ve Program Çerçevesi" Konusundaki Görüşümüz. <https://fisek.org.tr/calismalar/cocuk-emeği/arastirmalar/cocuk-isciliginin-onlenmesi-icin-zamana-bagli-politika-ve-program-cercevesi-konusundaki-gorusumuz1/> (Son Erişim Tarihi: 20.8.2023)

Fişek Enstitüsü (2020). *2019 Yılı Çocuk Emeği Değerlendirme Notu*. Çalışma Ortamı, Sayı 162: 6-9. <https://fisek.org.tr/ciraklik-sistemi-raporu-yayinlandi/>

Fişek Enstitüsü (2022). *Çıraklık Sistemi Raporu*. Ankara: Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı. <https://fisek.org.tr/ciraklik-sistemi-raporu-yayinlandi/> (Son Erişim Tarihi: 20.8.2023)

Gheballi V Y (1989). *The International Labour Organization –A Case Study on the Evolution of U.N. Specialised Agencies*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.

Gün S (2010). *Yoksulluktan Sefaletle Bir Göç Hikâyesi: Sokakta Çalışan Çocuklar Sorununun Ekonomi-Politikleri*. Ankara: Özgür Üniversite.

İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi (2019). Hangi Savaşta Bu Kadar Arkadaşımızı

Kaybediyoruz? 2018 Yılında En Az 1923 İşçi Yaşamını Yitirdi. <http://isigmeclisi.org/19796-hangi-savasta-bu-kadar-arkadasimizi-kaybediyoruz-2018-yilinda-en-az-1923> (Son Erişim Tarihi: 15.8.2023)

Karadoğan E (2020). Çocuk İşçiliği İle Mücadelede Sendikaların Etkisi(zliği). *Çalışma Ortamı*, Sayı 162: 30-33.

Kaya-Bahçe S A ve Memiş E (2019). Türkiye’de Çocuk Emeği: İşgücü Anketlerinden ve Zaman Kullanım Anketlerinden Gözlemler. *Çalışma ve Toplum*, 2019/4, 63: 2539-2564.

Kaykısız A (2023). *Tarımda Çocuk Emeğinin Hane İçinde Yeniden Üretimi: Adıyaman Tütün İşçiliği Örneği*. Doktora Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kesbiç K (2022). Mesleki ve Teknik Eğitim, *Eğitim İzleme Raporu 2022*, Eğitim Reformu Girişimi <https://www.egitimreformugirisimi.org/wp-content/uploads/2022/12/EIR2022.pdf>. Son Erişim Tarihi: 24.10.2023. s. 23-27.

Lavalette M (1999). The ‘New Sociology of Childhood’ and Child Labour: Childhood, Children’s Rights and ‘Children’s Voice’, in: Lavalette M (eds) *A Thing of the Past?: Child Labour in Britain in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Liverpool: Liverpool University Press, pp. 15-43.

Marx K (1906). *Capital I: A Critique of Political Economy*. (Translated from the third German edition by Samuel Moore and Edward Aveling, Edited by Frederick Engels), New York: The Modern Library.

Öztürk M (1994). Çıkraklık Eğitiminin Problemleri. *Türk-İş-OSTİM Çalışan Çocukların Sorunları Semineri*, (3 Mayıs 1994, OSTİM-Ankara), Ankara: Türk-İş Çalışan Çocuklar Bürosu.

Özüğurlu M (2020). Tarımsal Sınıflar. İçinde: Mehmet Cihan Ecevit ve Fatime Güneş (ed.), *Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, ss. 52-81.

Özüğurlu M (2021). Türkiye’de Çocuk Emeği Çalışmaları Üzerine Eleştirel Notlar. *Çalışma Ortamı*, Sayı 169: 12-14.

Terçan C (1977). Çıkrak, Kalfa ve Ustalık Kanunu Görüşmeleri. (Dönem: 4, Toplantı: 4, 33. Birleşim, 18.1.1977 Salı), *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 23, 126-129.

Thompson E P (1966). *The Making of the English Working Class*. New York: Vintage Books.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2007). *Çocuk İşgücü Araştırması, 2006*. Ankara: TÜİK Haber Bülteni, Sayı 61.

TÜİK (2013). *Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları, 2012*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cocuk-Isgucu-Anketi-Sonuclari-2012-13659> (Son Erişim Tarihi: 18.8.2023).

TÜİK (2020). *Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları, 2019*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cocuk-Isgucu-Anketi-Sonuclari-2019-33807> (Son Erişim Tarihi: 15.8.2023).

WFP (World Food Programme) and FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) (2022), Hunger Hotspots. FAO-WFP early warnings on acute food insecurity: June to September 2022 Outlook, Rome. https://docs.wfp.org/api/documents/WFP-0000139904/download/?_ga=2.35771296.1475812803.1670178911-717947054.1670178911 (Son Erişim Tarihi: 4.2.2023).

Ünlütürk-Ulutaş Ç ve Ulutaş T B (2019). Türkiye'nin Çocuk İşçiliği Politikası: Kamu Politikası Süreç Analizi. *Çalışma ve Toplum*, 2019/4, 63: 2565-2584.